

INLEIDING

In het eerste deel van de nieuwe reeks ‘Cahiers Etty Hillesum’ wordt bijzondere aandacht besteed aan de receptie van Etty Hillesums nagelaten geschriften. Een aanvankelijk niet voorzien effect van de eerste publicatie van een bloemlezing uit haar dagboeken onder de titel *Het verstoorde leven* in 1981 is de wereldwijde respons op haar werk. In positieve maar ook minder positieve zin. Naast inspiratie zien wij ook miskenning, zowel van haarzelf als van haar mentor Julius Spier – zij zou een ‘bakvis’ zijn geweest en hij een charlatan. Ook miskenning van Hillesums Joodse identiteit – de neiging om haar bij de kerk als heilige en martelaar in te lijven is onmiskenbaar in de receptie van haar dagboeken en brieven. Gedegen wetenschappelijk onderzoek naar de beschikbare bronnen leidt echter tot een meer weloverwogen beeld van Etty Hillesum, haar gedachtewereld, haar ambities en haar vriendenkring. Dit cahier wil daartoe een bijdrage leveren.

In zijn essay **Etty Hillesum – een paradigmatisch religieus leven: De visie van Rowan Williams** gaat Jurrien Mol nader in op een lezing die Rowan Williams (1950), van 2002 tot 2012 aartsbisschop van de Anglicaanse Kerk, op 18 november 2004 aan de universiteit van Oxford hield. In deze redevoering laat Williams zijn licht schijnen op het thema ‘religieuze levens’. Zijn kerngedachte luidt dat een religieus leven een *materieel* leven is. Het bekende citaat van Etty Hillesum over het meisje dat niet kon knielen, maar dit toch leerde, is voor Williams de beste verwoording van de materialiteit van een religieus leven. Hij schetst de ontwikkeling bij Hillesum op dit punt en brengt die in gesprek met tal van andere personen: mensen door wie Hillesum is beïnvloed (uit haar eigen tijd en uit het verleden) en auteurs bij wie congeniale gedachten te vinden zijn. Williams komt tot de slotsom dat het leven van Etty Hillesum te typeren is als een *paradigmatisch* religieus leven. Haar leven is een symbool geworden, dat ook ons kan leren knielen – met aanvaarding van de prijs die daarvoor moet worden betaald.

De verhouding tussen God en lot is een thema dat reeds in de ‘Ilias’ van Homerus terug te vinden is. In zijn bijdrage **Lot en God bij Etty Hillesum** onderzoekt Klaas A.D. Smelik hoe dit thema ook in de dagboeken van Etty Hillesum een rol speelt. Eerst geeft hij een nieuwe interpretatie van het bekende Zondagochtendgebed, waarin zij volgens

andere onderzoekers God zou definiëren als ‘hulpeloos’. Smelik laat echter zien dat Hillesum iets anders bedoelde, toen zij schreef: ‘En haast met iedere hartslag wordt het me duidelijker: dat jij ons niet kunt helpen, maar dat wij jou moeten helpen’. Vervolgens analyseert de auteur Hillesums teksten over het lot, *Schicksal* en *Massenschicksal*. Om te concluderen dat Etty Hillesum de ambivalente relatie tussen God en lot niet oplost door te geloven dat God het noodlot zal keren en de slechte omstandigheden zal veranderen in goede. Maar het is ook niet zo dat in dit ‘schicksalhafte’ gebeuren God geheel buiten spel is komen te staan. Hij grijpt weliswaar niet in de noodlottige geschiedenis in, maar Hij laat Zijn schepselen evenmin in de steek, wanneer zij in nood verkeren.

Na de verschijning van *In duizend zoete armen* (1984), waarin de dagboek aantekeningen uit het zesde cahier van Etty Hillesum werden gepubliceerd, ontstond er kritiek op Julius Spier (1887-1942). De negatieve beeldvorming die hem met name sindsdien ten deel is gevallen, was zijn vriendin Henny Neitzel-Tideman (1907-1989) een doorn in het oog. Zelf had ‘Tide’, zoals zij door Etty Hillesum in haar dagboeken wordt genoemd, binnen de wereld van het onderwijs een bewogen leven achter de rug. Een en ander bracht haar in de jaren 1985-1986 ertoe om haar memoires op schrift te zetten – een project dat zij niet heeft kunnen afronden. Het gedeelte uit de door haar voltooide manuscripten, dat betrekking heeft op Spier en Hillesum, is door Alexandra Nagel tot een essay geredigeerd, getiteld *Wie was de ‘S.’ van Etty?*. Het beeld dat ‘Tide’ van de psychochiroloog schetst, biedt een belangrijke aanvulling op de wijze waarop Etty Hillesum over S. heeft geschreven. De tekst geeft tegelijkertijd een indruk van de persoon ‘Tide’, die zo van Etty Hillesum verschilde, maar met wie zij toch duidelijke raakvlakken had.

De Amerikaanse historicus Gerd Korman is de zoon van Osias Kormann (1895-1959), die Etty Hillesum tijdens haar verblijf in kamp Westerbork heeft leren kennen – haar brieven aan vader Kormann zijn bewaard gebleven en opgenomen in haar nagelaten geschriften. Dankzij relaties werd Osias Kormann niet naar Polen gedeporteerd, maar kon hij tot het eind toe in kamp Westerbork blijven, waar hij dan op 12 april 1945 door Canadese en Poolse troepen werd bevrijd. Na de oorlog werd het gezin Korman (nu met een enkele ‘n’) in de Verenigde Staten herenigd. Het was zoon Gerd opgevallen dat zijn vader alleen om Erich Cohn, een medegevangene uit kamp Westerbork, te begroeten teruggreep op de Duitse gewoonte om een *Diener* te maken: buigen en de hielen tegen elkaar klappen. In zijn Engelstalige bijdrage **The “Diener”: Osias Kormann and Erich Cohn** gaat de auteur na waarom Erich Cohn met zoveel egrams door zijn vader werd bejegend. Zijn onderzoek levert een onthullend beeld op van de interne toestanden in kamp Westerbork en ook van Etty Hillesums bijzondere positie in dit doorgangskamp.

Tot de studievrienden van Etty Hillesum behoorde ook Aimé van Santen (1917-1988). Hillesum heeft het in haar dagboek verschillende keren over hem. Ook de brief die zij Van Santen schreef naar aanleiding van de analyse van zijn handen door Julius Spier, is bewaard gebleven; dit epistel is in het brieven gedeelte van *Het Werk* opgenomen.

Een aantal jaren geleden ontdekte Alexandra Nagel dat een gedeelte van het protocol dat Hillesum met die brief meestuurde, eveneens bewaard is gebleven. Door fragmenten uit het handanalyseverslag te verbinden aan biografische gegevens krijgen in de bijdrage van Alexandra Nagel, getiteld **Aimé van Santen en het protocol met hindernissen**, zowel de persoon Van Santen als de rol van het handlezen in Hillesums leven meer diepte. Er is een duidelijk verband te leggen tussen wat Spier over hem vaststelde tijdens de analyse, en Van Santens latere leven.

De receptiegeschiedenis van Hillesums nagelaten geschriften laat zien dat de reacties op haar werk per land sterk verschillen, waarbij vertalingen en vertalers een belangrijke rol spelen. Dit geldt ook voor Portugal. In haar bijdrage **Heilige, denker, dichter of feminist** gaat Patricia Couto in op de receptie van Etty Hillesum en haar werk in dit land. De oorspronkelijke uitgave *Het verstoorde leven* uit 1981 werd in 2008 in het Portugees vertaald met als titel *Diário*. Een jaar later verscheen *Cartas* met de brieven van, aan en over Etty Hillesum. Aangezien *Diário* gebaseerd is op *Het verstoorde leven* – een verkorte uitgave van Hillesums dagboek, die een vertekend beeld van haar geeft – doet zich in Portugal hetzelfde fenomeen voor als met de receptie van *Het verstoorde leven* in Nederland en met de vertalingen die op deze tekst zijn gebaseerd, bijvoorbeeld in Italië: *Diário* werd onmiddellijk door een rooms-katholiek publiek toegeëigend. Op het spirituele aspect van de dagboeken wordt de nadruk gelegd door de manier waarop het manuscript wordt gepresenteerd. Naast deze rooms-katholieke interpretatie vinden wij echter ook een meer filosofische of feministische receptie van Hillesums werk in Portugal. Jonge Portugese schrijvers worden door haar denken geïnspireerd. Het wachten is nu op een Portugese vertaling van de integrale editie uit 1986 – de vooruitzichten zijn niet ongunstig.

Het opmerkelijke succes van de Etty Hillesum-tentoonstelling te Rimini in augustus 2019 vraagt om een interpretatie vanuit het gezichtspunt van de Italiaanse Hillesum-receptie. In zijn bijdrage **Een geslaagde culturele transfer belicht: De Etty Hillesum-tentoonstelling in Rimini, augustus 2019** onderzoekt Gerrit Van Oord het bijzondere karakter van dit project, enerzijds door een vrij gedetailleerde en concrete beschrijving van het gebeuren, anderzijds door een analyse van enkele inhoudelijke aspecten van deze verrassende culturele transfer van Hillesums gedachtegoed in wel zeer specifieke omstandigheden: als onderdeel van 's jaarlijks grootste rooms-katholieke culturele manifestatie in Italië.

Het werk van Etty Hillesum in vertaling is een onderwerp dat nog niet vaak in een academische setting is bestudeerd. Voor het vertalen van een dagboek is echter meer nodig dan het begrijpen van de woorden. Het vergt ook een diepgaand begrip van wie de persoon was, die deze woorden schreef, en hoe taal daarvan een weerspiegeling vormt. Daarom is het van grote betekenis om vertalingen van Hillesums nagelaten geschriften op tekstueel niveau te bestuderen – om zo nieuwe lagen in het dagboek te ontdekken. Eén van de meest prominente uitdagingen voor vertalers van haar werk is Hillesums

unieke taalgebruik. Haar manier van schrijven vormt een kenmerkend *idiolect*, met taalgewoonten zoals het gebruik van grafologische afwijkingen en innerlijke dialoog, die vertaalproblemen veroorzaken. In haar bijdrage ‘O ja, kroniekschrijfster, daar was ik gebleven’: **Het idiolect van Etty Hillesum in vertaling** laat Mijke van Leersum zien hoe er met zulke vertaalproblemen wordt omgesprongen, en welk effect deze vertaalkeuzes op de uiteindelijke vertaling hebben. Ook wordt besproken hoe het bestuderen van een idiolect kan bijdragen aan de verrijking van een vertaling, maar ook hoe afwijkende vertaalkeuzes het unieke taalgebruik van Hillesum niet adequaat weergeven. Er wordt voornamelijk gekeken naar de Engelse vertaling van de integrale editie uit 2002 door Arnold J. Pomerans, maar ook de Zweedse vertaling van Brita Dahlman uit 1983 wordt ter vergelijking opgevoerd.

In de laatste bijdrage van dit eerste deel, getiteld **Iets doen voor het nageslacht: De geschiedenis van de publicatie van Etty Hillesums dagboeken** geeft Klaas A.D. Smelik, die zelf nauw betrokken is geweest bij de publicatie van de dagboeken en brieven, een overzicht van hoe het werk van Etty Hillesum wereldwijd lezers heeft gevonden. Hij onderscheidt daarbij drie fasen. In de eerste fase ging het erom een geïnteresseerde uitgever te vinden voor de dagboeken, waarvan Etty Hillesum wilde dat haar vriend de schrijver Klaas Smelik (senior) ze zou laten uitgeven. In de tweede fase staan de reacties in Nederland centraal op het verschijnen in 1981 van een bloemlezing uit de dagboeken, getiteld *Het verstoorde leven*, en het publiceren van de integrale wetenschappelijke editie van Hillesums nagelaten geschriften in 1986. In de derde fase zien wij hoe Hillesums dagboeken en brieven wereldwijd bekend worden en hoe internationaal wetenschappelijk onderzoek naar haar werk ontstaat en zich ontwikkelt.

Met dit eerste deel van de Cahiers hoopt de redactie een eigen bijdrage te hebben geleverd aan het onderzoek naar Etty Hillesum, haar levensloop en haar nagelaten geschriften. Er is al veel werk verricht op het gebied van Etty Hillesum-studies, maar het onderzoek naar haar dagboeken en brieven kent zoveel verschillende invalshoeken dat een verzadigingspunt nog lang niet is bereikt. Bovendien dienen zich jonge onderzoekers aan, die op hun beurt nieuwe perspectieven openen. Een tweede deel van deze serie is daarom reeds in voorbereiding.